

«ΒΙΡΑ - ΜΑΪΝΑ»: ΤΟ ΧΡΟΝΙΚΟ ΤΗΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ ΜΙΑΣ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΑΣ ΑΠΟ ΤΟ ΑΚΡΩΤΗΡΙ (1973-2003)

ΑΝΔΡΕΑΣ ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ

Σ τον τόμο που αφιερώνουμε στον καθηγούτα Χρίστο Ντούμα ένα κείμενο για το Ακρωτήρι θα ήταν ό,τι πιο φυσιολογικό και αναμενόμενο. Εκείνο όμως που με οδήγησε να αναφερθώ στο ιστορικό της ανεύρεσης και της συντήρησης μιας τοιχογραφίας ήταν, από τη μία, το πλέγμα των προσώπων και των γεγονότων που υφαίνουν αυτήν την ιστορία, και από την άλλη, η προσωπική σχέση που συνδέει τον διευθυντή της ανασκαφής με τους συντηρητές των τοιχογραφιών, μέσα από τα 35 χρόνια κοινής πορείας στην ανασκαφή και το εργαστήριο¹.

Το κείμενο που ακολουθεί είναι ένα μικρό αφιέρωμα στα πρώτα «ηρωικά» χρόνια της ανασκαφής του Ακρωτηρίου και στους ανθρώπους που μόχθισαν για τη συντήρηση των τοιχογραφιών. Αφιερώνεται δε στη μνήμη δύο ακάματων εργατών της συντήρησης, του Σταμάτη Περράκη και του Σταύ-

ρου Αγγελίδην. Τον Σταμάτη Περράκη τον γνώρισα μέσα από τις ασπρόμαυρες φωτογραφίες και τις έγχρωμες διαφάνειες του αρχείου του Συμπρίδωνος Μαρινάτου, και με τον Σταύρο Αγγελίδην δουλέψαμε μαζί στο Ακρωτήρι το 1999-2000. Τη χρονιά εκείνη –την τελευταία της σύντομης ζωής του– ο Σταύρος εργάστηκε για μεγάλο διάστημα στο νέο Προϊστορικό Μουσείο Θήρας, ετοιμάζοντας την έκθεση των τοιχογραφιών, και παράλληλα στο Ακρωτήρι, στη συντήρηση των τοιχογραφιών της Ξεσπάς 3². Τότε, με αφορμή την αποσφράγιση των κιβωτίων με τα μεγάλα ασυντίρπτα τοιχογραφήματα του κτηρίου, μου μίλησε με λεπτομέρειες για την τοιχογραφία που παρουσιάζεται εδώ και η οποία έχει περάσει στη μυθολογία της ανασκαφής με το παράξενο όνομα «βίρα-μάίνα»³.

1. Ο Χρ. Ντούμας συνεργάστηκε και υπηρεσιακά με τα στελέχη του τότε Κέντρου Συντήρησης Αρχαιοτήτων κατά το διάστημα 1977-80, ως Διευθυντής Συντήρησης του ΥΠΠΟ.
2. Ο Σταμάτης Περράκη (1932-1986) και ο Σταύρος Αγγελίδης (1947-2000) ήλθαν για πρώτη φορά στο Ακρωτήρι το 1969, και αφοσιώθηκαν στη συντήρηση των τοιχογραφιών του Ακρωτηρίου για πολλά χρόνια. Βλ. Ντούμας 1992β, 4· 2000. Αποκατέστησαν τις συνθέσεις που εκτέθηκαν το 1971 στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο και άλλες τις υπόλοιπες τοιχογραφίες του οικισμού, που έως το 1974 συντηρούνταν στο Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών και ακολούθως στο Κέντρο Συντήρησης Αρχαιοτήτων. Το σύνολο των ασυντίρπτων τοιχογραφιών επέστρεψε στο Ακρωτήρι σταδιακά τη δεκαετία του '90 και σήμερα είναι αποθηκευμένο στο εργαστήριο τοιχογραφιών της ανασκαφής.
3. Σε πολλούς ανθρώπους θα ήθελα να αναφερθώ ξεχωριστά και να ευχαριστήσω από καρδιάς για την πολύχρονη προσφορά τους και τη συνεργασία μας στην ανασκαφή του Ακρωτηρίου. Κατ' αρχήν τους «παλαιούς» και ανανικατάστατους συντηρητές της Διεύθυνσης Συντήρησης Ιακωβό Μιχαηλίδην, Απόστολο Βούλγαρην, Άρη Γέροντα, Παναγώτη Δρίτσα, που επι δεκατετες επιστάτουν τις εργασίες συντήρησης των τοιχογραφιών του Ακρωτηρίου, και τους συναδέλφους τους Σ. Βούλγαρην, Ε. Μιχαηλίδου, Σ. Μίνου και Γ. Μπαλάν. Τη Λίτσα Καλαμπούκη, υπεύθυνη του εργαστηρίου τοιχογραφιών σήμερα, και τους συντηρητές Π. Αγγελίδην, Ε. Αναστασέλλην, Η. Βλαβιανό, Δ. Λαντζανάκη, Μ. Παπαπέτρου, Α. Ραφρή και Α. Τροβά, που έσκυψαν με ζήλο και γνώση επάνω στα εκατοντάδες σπαράγματα της τοιχογραφίας του «βίρα-μάίνα» για το καλύτερο αποτέλεσμα. Ή

ομάδα αυτή, μαζί με τους Μ. Αλεφραγκί, Η. Αναστασάκη, Γ. Βελλιανήτη, Ε. Βρεττάκη, Θ. Καρφιολέγκου, Φ. Καρφωτιά, Μ. Ματοάδου, Η. Μπεχράκη και Ν. Παπαγεωργίου, στελέχωσαν το εργαστήριο τοιχογραφιών την περίοδο 1999-2001 και καλύψαν με επάρκεια και εφευρετικότητα κάθε ανάγκη της συντήρησης, τόσο στο εργαστήριο όσο και την ανασκαφή. Το 2002 στο διανομικό του εργαστηρίου προστέθηκαν οι συντηρητές Ε. Ζαρζαμπίδη, Μ. Μιχαηλίδης, Σ. Παλαιολόγου, Η. Σπαθόπουλας και Φ. Χριστοδούλου. Η συντήρηση των τοιχογραφικών συνόλου των γυναικών από τη Ξεσπά 3 οφείλει πολλά στη χορηγία της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος, καθώς χάρη σε αυτήν ενισχύθηκε ομαδικά η στελέχωση του εργαστηρίου τοιχογραφιών με προσωπικό. Το απαιτητικό έργο της σχεδίασης και της ζωγραφικής αποκατάστασης έφερε σε πέρας με πολύ μηνη εργασία και δημιουργική φαντασία την ζωγράφο Μαρία Κρίγκα. Τη φωτογράφιση όλων των σταδίων της συντήρησης των τοιχογραφιών έκανε ο Χρόνης Παπανικολόπουλος. Για τη συνεργασία στην έρευνα του αρχείου της ανασκαφής και την κάθε είδους πρόθυμη βοήθεια ευχαριστώ το προσωπικό του γραφείου της Ανασκαφής Ακρωτηρίου και ιδιαίτερα την Δρά Γ. Δεβετζή και τον φωτογράφο Δ. Σακατζή. Ευχαριστώ θερμά την καθ. Νανώ Μαρινάτου, τον Έφορο Αρχαιοτήτων Μιχάλην Πετρόπουλο και τον ακαδημαϊκό Σπύρο Ιακωβίδην για τη βοήθεια που προσέφεραν κατά τη διάρκεια της έρευνας για την ιστορία της τοιχογραφίας. Θερμές ευχαριστίες οφείλω, τέλος, στον αρχιφύλακα της ανασκαφής Μηνά Αρβανίτη, που επι δεκατετες είναι η άγρυπνη ματιά της προϊστορικής πολιτείας του Ακρωτηρίου και ο φιλόξενος οικοδεσπότης των ουγγρονων κατοίκων της,

Σεπτέμβριος του 1973 και η ανασκαφή στην Ξεστί 3 έχει δεῖξει ήδη από την αρχή της περιόδου ότι στο κτήριο αυτό υπάρχει ένας ασυνήθιστα μεγάλος όγκος τοιχογραφιών⁴. Στον προθάλαμο 5 και κατά μήκος του μεγάλου κλιμακοστασίου οι τοιχογραφίες βρίσκονται ακόμα στους τοίχους και αποτοιχίζονται με επιτυχία. Έχει προηγηθεί, άλλωστε, το 1970 ο άθλος της αποτοιχίστης της «τοιχογραφίας της άνοιξης» από το Συγκρότημα Δ και η αφαιρεσθεν δεκάδων τετραγωνικών μέτρων τοιχογραφιών από την Οικία Γυναικών (1971), το Συγκρότημα Β και τη Δυτική Οικία (1972). Οι συντηρητές που εργάζονται στο Ακρωτήρι ανίκουν στο δυναμικό του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών και έχουν αποκτήσει πολύχρονη εμπειρία στην αποτοιχίστη και τη συντήρηση των βυζαντινών τοιχογραφιών. Στο Ακρωτήρι γνωρίζουν από κοντά τις προϊστορικές τοιχογραφίες και γεφυρώνουν μία τέχνη δύο χιλιετών⁵.

Ο Σταμάτης Περράκης είναι επικεφαλής του συνεργείου, όντας ένας από τους τεχνίτες της «σχολής» του άφαστου δασκάλου Τάσου Μαργαριτώφ. Εμπειρικός μάστορας στην αρχή, ο Περράκης είχε εξελιχθεί βαθμιαία σε έναν εφευρετικό και ακούραστο συντηρητή των τοιχογραφιών. Σαν χαρακτήρας ήταν παρορμητικός και πείσμων, ο Μαρινάτος όμως –όπως διαφαίνεται από το προσωπικό του πημερολόγιο– τον εκτιμούσε, τον εμπιστεύσταν και τον θαύμαζε. Μαζί του στο συνεργείο εργάζονται ο Ιάκωβος Μιχαλίδης και ο Σταύρος Αγγελίδης.

Στην Ξεστί 3, όπως είναι αυτονότο, η προσοχή πέφτει αρμέσως στις τοιχογραφίες. Τα δωμάτια που αποκαλύπτονται είναι μεγάλα, οι τοίχοι διατρούνται μέχρι το ύψος του ορόφου και σε κάποιες περιπτώσεις (όπως ο καλαμιώνας στον δυτικό τοίχο του δω-

ματίου 3, τα πολύχρωμα βράχια στο κλιμακοστάσιο και η ανδρική μορφή στον προθάλαμο 5) οι τοιχογραφίες βρίσκονται ακόμη στον τοίχο. Επικεφαλής του συνεργείου των τεχνίτων που τις αποκαλύπτουν και τις αφαιρούν είναι ο Σταμάτης Περράκης⁶. Οι αποτοιχίστης γίνονται όλες με επιτυχία και τα μεγάλα τοιχογραφήματα μεταφέρονται με τις γάζες τους επάνω σε ξύλινους νάρθηκες, στο εργαστήριο. Κάθε δωμάτιο της Ξεστίς 3 χωρίζεται σε τετράγωνα κανάβους και ο μοναδικός τρόπος για να συνταχθεί ο μεγάλος όγκος των πεζμένων κονιαμάτων, που βρίσκονται μέσα στο στρώμα καταστροφής και αφαιρούνται, είναι να τοποθετηθούν σε τελάρα, που παίρνουν αύξουσα αριθμητική. Δεν είναι υπερβολικό να πούμε πως την ανασκαφή του κτηρίου οργάνωσαν και διεκπεραίωσαν στο σύνολό της τότε οι συντηρητές των τοιχογραφιών.

Ο Χρίστος Ντούμας είχε ήδη μετατεθεί την άνοιξη του 1973 από το Ακρωτήρι στην Ρόδο, «αναβαθμιζόμενος» σε Έφορο Αρχαιοτήτων. Την πολυμέτωπη ανασκαφή στον προϊστορικό οικισμό επόπτευε ο Σπυρίδων Ιακωβίδης, ο οποίος κρατούσε αναλυτικό πημερολόγιο εργασιών, αλλά τις πημέρες εκείνες του Σεπτεμβρίου είχε αναχωρήσει για την Αθήνα. Τα πημερολόγια ανασκαφής των τομέων της Ξεστίς 3 κρατούσαν η Καλλιόπη Πρέκα και ο Ηλίας Ανδρέου. Ο Σπυρίδων Μαρινάτος κατέγραψε στο προσωπικό του πημερολόγιο τα γεγονότα που τραβούσαν το ενδιαφέρον του και όχι μόνο τα σχετικά με την πορεία των εργασιών. Ο φωτογραφικός του φακός, ωστόσο, ήταν παντοτε παρών και αποτύπωνε την εξέλιξη της ανασκαφής και τα σημαντικότερα ευρήματα κατά χώραν⁷.

Τα δύο συνεργεία των συντηρητών δούλευαν πα-

4. Η Ξεστί 3 αρχίζει να οκάφεται διερευνητικά το 1972 (Marinatos 1974, 15-17 πλ. 22d, 23, 24b-c), αλλά η συστηματική ανασκαφή της ξεκινά την επόμενη χρονιά (Marinatos 1976, 22-28, 32-38 εικ. 3-4, έγχρ. πλ. A-L πλ. 2, 30b, 32-42, 58-66). Για τις τοιχογραφίες από την Ξεστί 3, βλ. επίσης Marinatos 1970, 39 εικ. 24-25. Για συνοπτική εικόνα της ανασκαφής, των τοιχογραφιών και των υπόδοιπων ευρημάτων, βλ. Marinatos 1986, 61-84' Ντούμας 1992, 126-175'. Μιχαλίδου 2001, 335-360.
5. Την πρώτη ομάδα των συντηρητών του Ακρωτηρίου συγκρότησε το 1969 ο Τάσος Μαργαριτώφ με βοηθό τον Στ. Περράκη. Το 1970, στο συνεργείο εργάζονταν οι Α. Βούλγαρης, Ελ. Παπαδημητρίου, Ν. Βάρδας και την ίδια χρονιά προσέθηκαν οι Ι. Μιχαλίδης, Στ. Αγγελίδης και Π. Δρίτσας. Τα χρόνια που ακολούθησαν στην συντήρηση των τοιχογρα-

φιών του Ακρωτηρίου εργάστηκαν ακόμη οι Γ. Νουκάκης, Ά. Στρατοιάνης και Μ. Στρατοιάνη.

6. Δεύτερο συνεργείο συντηρητών στην Ξεστί 3 αποτελείτο από τον Σταύρο Πλαπαγεώργιου με βοηθούς τους Π. Δρίτσα και Γ. Μπαλά.
7. Το φωτογραφικό αρχείο του Σπ. Μαρινάτου από την ανασκαφή Ακρωτηρίου περιλαμβάνει μετά τον θάνατό του (1974) στο αρχείο της ανασκαφής χάρη στην ευγενική προσφορά της Νάννας Μαρινάτου. Πρόσφατα (2002), και πάλι με τη γενναιόδωρη πρωτοβουλία της Ν. Μαρινάτου, παραχωρήθηκε στην ανασκαφή το εξαιρετικής σπουδαιότητας αρχείο των φωτεινών διαφανειών (slides) του Σπ. Μαρινάτου από την ανασκαφή, τα εργαστήρια συντήρησης και τα ευρήματα του προϊστορικού οικισμού.

ράλληλα σε πολλούς χώρους της Εεσπίς 3, αλλά κυρίως στο δωμάτιο 3. Στον κεντρικό και βόρειο τομέα, γύρω από τη δεξαμενή καθαρμών, αποκαλύπτονταν τα κομμάτια της σύνθεσης των κροκοσυλλεκτριών. Στον δυτικό χώρο του δωματίου, στο δωμάτιο 3β, η ανασκαφή διεξαγόταν ακόμη στον όροφο και αφαιρούνταν σπαράγματα της μεγάλης τοιχογραφίας του καλαμιώνα με τις αγριόπαπιες⁸.

Στο νότιο τμήμα του δωματίου 3β, στον στενό διάδρομο που οδηγεί από το βοηθητικό κλιμακοστάσιο 8 στο μεγάλο δωμάτιο 3 με τα πολύθυρα, εντοπίστηκαν επάλληλα στρώματα τοιχογραφιών που ήταν πεσμένα μεταξύ του νότου τοίχου και του διαχωριστικού πλινθότοιχου. Στο ανώτερο στρώμα άρχισε να αποκαλύπτεται ένα μονοκόμματο τοιχογράφημα διαστάσεων μήκους 2,25 μ. και πλάτους 1,15 μ., για το οποίο γίνεται αναφορά στο πμερολόγιο και δίνεται ένα πρόχειρο σκίτσο με το περίγραμμά του. Το κομμάτι βρέθηκε πεσμένο ανάποδα και καταλάμβανε ολόκληρο τον χώρο του διαδρόμου. Στις 12 Σεπτεμβρίου αποφασίζεται η αποκόλληση της «άναστροφα καταπεσούσης τοιχογραφίας σχεδόν διλόκληρου τοῦ νοτίου τοίχου τοῦ δωματίου».

Χάρη στην πλούσια φωτογραφική τεκμηρίωση του Μαρινάτου κατά τη διάρκεια των εργασιών ανάσυρσης του τοιχογραφήματος, μπορούμε να παρακολουθήσουμε όλα τα στάδια του εγχειρήματος (εικ. 1-6). Στις φωτογραφίες εικονίζονται ο Σταμάτης Περράκης να επιστατεί φορώντας καπέλο και φόρμα εργασίας, ο Ιάκωβος Μιχαηλίδης και ο Σταύρος Αγγελίδης να προετοιμάζουν την αποκόλληση, και ο Λούκας Αλεφραγκής, νεαρό παιδί με κασκέτο, να παρακολουθεί (εικ. 2)⁹. Εικονίζεται ακόμη ένας εργάτης της εποχής, γνωστός με το όνομα Μπαμπαρίνας. Από το ρολόι του Ιάκωβου Μιχαηλίδη γνωρίζουμε ότι πώρα ήταν 12.20 το μεσημέρι (εικ. 4). Παρόντες ήταν ακόμη οι συντηρητές του δεύτερου συνεργείου της Εεσπίς 3.

Η τοιχογραφία, όπως αποκολλήθηκε από το τράνταγμα του ισχυρού σεισμού, είχε πέσει στον διάδρο-

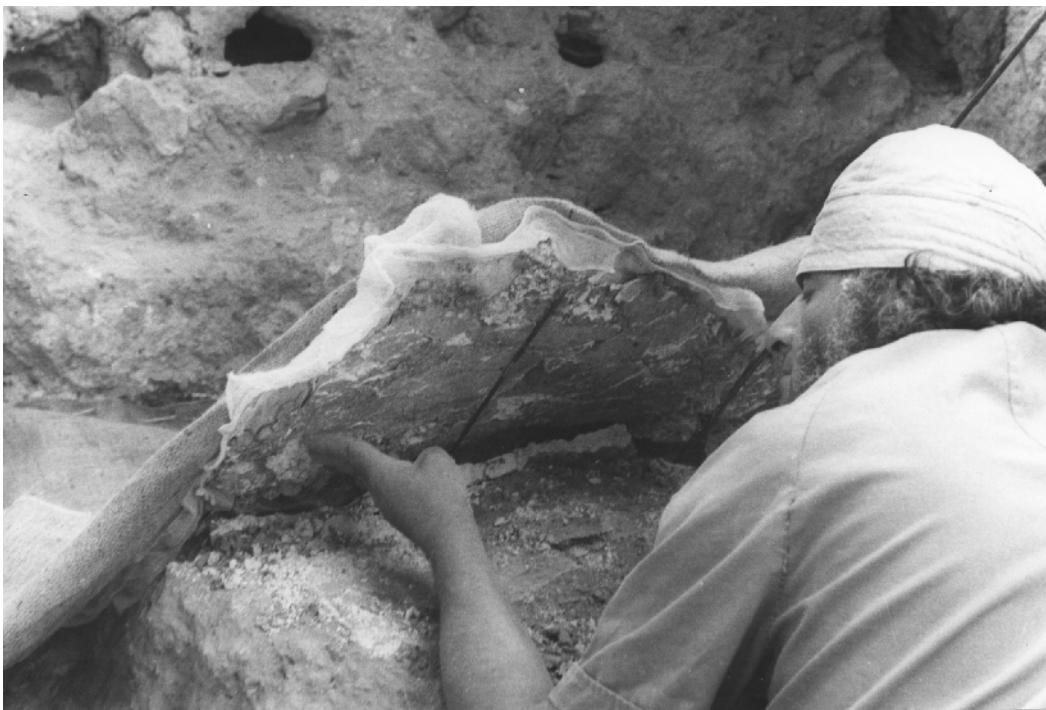
Εικ. 1. Εεσπίς 3, δωμ. 3β, διάδρομος (12/9/1973). Ο Στ. Περράκης και ο Ι. Μιχαηλίδης κολλούν γάζα και λινάτσα στην πεσμένη τοιχογραφία. (Αρχείο Σπ. Μαρινάτου)

Εικ. 2. Οι Στ. Περράκης, Ι. Μιχαηλίδης, Στ. Αγγελίδης, Λ. Αλεφραγκής ετοιμάζουν τον νάρθικα της τοιχογραφίας. (Αρχείο Σπ. Μαρινάτου)

8. Marinatos 1976, 27 πλv. 42a, έγχρ. πλv. C. Για την τοιχογραφία αυτή, βλ. Vlachopoulos 2000.

9. Ο Λούκας Αλεφραγκής, αφού ανακάτεψε πολλά κόλλα εκείνα τα πρώτα χρόνια της ανασκαφής, έμαθε γρήγορα την τέχνη και είναι σήμερα ο εμπειρότερος συντηρητής του εργαστηρίου κεραμικής του Ακρωτηρίου.

Εικ. 3-4. Ο Στ. Περράκης και ο Ι. Μιχαηλίδης ελέγχουν την κατάσταση της περιμένης τοιχογραφίας.
(Αρχείο Σπ. Μαρινάτου)

Εικ. 5-6. Το συνεργείο των συντηρητών ανασύρει την τοιχογραφία με τη βοήθεια γράμτων. (Αρχείο Σπ. Μαρινάτου)

μο καλύπτοντας όλο το πλάτος του¹⁰ είχε ραγίσει σε πολλά σημεία αλλά πρακτικά ήταν ακέραιοι. Η ζωγραφική της επιφάνεια βρισκόταν ανάποδα στο έδαφος, το θέμα της δεν μπορούσε να εκτυπωθεί και ένα ενδεχόμενο «τυφλό» κόψιμο του τοιχογραφήματος σε μικρότερα κομμάτια θεωρήθηκε ότι θα μπορούσε να είναι επιζήμιο για την παράσταση. Έτσι, ο Περράκης αποφάσισε η τοιχογραφία να ανασυρθεί ολόκληρη. Κόλλος γάζες σε όλη την επιφάνεια και από επάνω λινάτσα (εικ. 1). Το στρώμα αυτό ενισχύθηκε με ξύλινο ταμπλό, από όπου θα πάνονταν οι ψάντες της γάζας και το οποίο θα γινόταν ο νάρθηκας για την ανάσυρση της (εικ. 2). Το βάρος της τοιχογραφίας δύως ήταν μεγάλο και για να σπωθεί από το έδαφος χρησιμοποιήθηκαν σχοινιά που περάστηκαν πάνω από τον νότιο τοίχο του δωματίου. Οι εργάτες και οι συντριπτές ακολουθούσαν τα προστάγματα του Περράκη: «βίρω για το τράβηγμα των σχοινιών, «μάινα» για το λασκάρισμα. Με τα προστάγματα αυτά το κομμάτι σπάθητηκε από το έδαφος (εικ. 5-6).

Όπως θυμάται σήμερα ο Ι. Μιχαλίδης, το διάλυμμα της κόλλας είχε στεγνώσει κανονικά, ωστόσο οι ρυγματώσεις του τοιχογραφήματος και το μεγάλο βάρος του κατά την ανάσυρση προκάλεσαν κάτι που δεν μπορούσε να προβλεφθεί: τα περισσότερα κομμάτια της τοιχογραφίας ξεκόλλησαν απότομα από τη γάζα και τινάχτηκαν. Το υπόστρωμα του κονιάματος έμεινε στη γάζα, αλλά το μεγαλύτερο μέρος με τη ζωγραφική επιφάνεια θρυμματίστηκε και αποκολλήθηκε. Όλα έγιναν σε λίγα δευτερόλεπτα και το μεγάλο τοιχογράφημα με τα ωραία χρώματα, που οι συντριπτές είχαν προλάβει να δουν αναστρέψοντας το αριστερό του τμήμα (εικ. 3), μετατράπηκε σε αδιάγνωστο συνονθύλευμα κονιαμάτων¹¹.

Το μόνο που μπορούσε να γίνει πλέον ήταν να συγκεντρωθούν προσεκτικά όλα τα σπαράγματα που είχαν σκορπιστεί τριγύρω και να συσκευαστούν σε δίσκους και τελάρα.

Στο πμερολόγιο της ανασκαφής, η εργασία της

αφαίρεσης της τοιχογραφίας αναφέρεται τηλεγραφικά, χωρίς να γίνεται μνεία στην έκβαση της επιχείρησης. Στο προσωπικό του πμερολόγιο ο Μαρινάτος αναφέρει: «Είς τὸ Δωμάτιον 3 ἀφηρέσαμεν τὸ πρῶτον στρώμα ὑπάς τοιχογραφίας. Δυστυχῶς εἰς ἀθλίαν κατάστασιν. Ἰσως καὶ κακὴ παρασκευὴ». Στην ανασκαφική έκθεση του 1973, ο ίδιος αποσωπά την εύρεση του τοιχογραφήματος και δεν το εικονίζει, ενώ αφιερώνει εκτενείς περιγραφές των πορτρέτων δύο γυναικείων μορφών που βρέθηκαν στο κατώτερο στρώμα τοιχογραφιών του ίδιου διαδρόμου (Marinatos 1976, 36-37 πν. 65-66). Ο Σταύρος Αγγελίδης έλεγε πως η απαχνής ανάσυρση της τοιχογραφίας από την εσφαλμένη εκτίμηση και τη βιασύνη του έμπειρου Περράκη είχε στεναχωρήσει ιδιαίτερα τον Μαρινάτο και ότι ο ίδιος δεν αναφέρθηκε ποτέ ξανά στο συμβάν.

Η τοιχογραφία, όπως είχε αποκολληθεί με τη γάζα και τη λινάτσα, προστατεύτηκε σε ξύλινο τελάρο. Μεταφέρθηκε, όπως όλες οι τοιχογραφίες, στο Κέντρο Συντήρησης Αρχαιοτήτων και ακολούθως αποθηκεύτηκε στην έδρα της ανασκαφής στην Αθήνα, στην οδό Θόλου. Το τελάρο παρέμεινε εκεί έως το 1993. Τότε μεταφέρθηκε πίσω στο Ακρωτήρι, όπου και στο εργαστήριο τοιχογραφιών αποσφραγίστηκε στις 15 Ιουλίου 1999 από τους Στ. Αγγελίδη και Ι. Μιχαλίδην. Παρόντα ήταν πάλι ο Γ. Μπαλής. Οι ίδιοι άνθρωποι, εικοσιέξι χρόνια μετά.

Όπως προαναφέρθηκε, στον διάδρομο που οδηγούσε από το βοηθητικό κλιμακοστάσιο 8 στο δωμάτιο 3β και κάτω από το «βίρα-μάινα», αποκαλύφθηκαν το ένα δίπλα στο άλλο και ανασύρθηκαν τα πορτρέτα δύο γυναικείων μορφών¹² (εικ. 7). Στον ίδιο χώρο, το 1972 και κατά την ανασκαφή του φρέατος 48, είχε βρεθεί η τοιχογραφία «της γυναίκας με τα λευκά κρίνα» (εικ. 9)¹³.

Οι δύο πρώτες μορφές συμβατικά ονομάστηκαν η «γυναίκα με τα αγριοτριαντάφυλλα» και η «γυναίκα με το καλάθι»¹⁴. Τα πρόσωπά τους βρέθηκαν να

10. Ο Μαρινάτος στο πμερολόγιο του γράφει ότι «διακρίνονται μικρά έρυθρά κρίνα και βραχοειδή καπασκευάσματα. Τα ερυθρά κρίνα προφανώς είναι εκείνα από το περικόρμιο της «γυναίκας με τα αγριοτριαντάφυλλα».
11. Αφαρέθηκαν στις 18 Οκτωβρίου 1973.
12. Marinatos 1972. Η διασπορά των τμημάτων της τοιχογραφίας αυτής ήταν πολύ μεγάλη στο νοτιοδυτικό τμήμα του δωματίου 3β, καθώς τμήματά της βρέθηκαν ανάμεικτα με

κομμάτια του γειτονικού καλαμιώνα από τον δυτικό τοίχο του ίδιου δωματίου.

13. Ο Μαρινάτος (1976, 36) είχε υποθέσει ότι τα τρία γυναικεία κεφάλια ανήκαν σε πορτρέτα, γιατί δεν μπόρεσε να ταυτίσει τα κομμάτια από το σώμα και τα πόδια τους. Βλ. επίσης Marinatos 1976, 24. Για τα σημεία ευρέσεως των τοιχογραφιών στον χώρο αυτό, βλ. το οικόπεδο από το πμερολόγιο του Σπ. Ιακωβίδη στη Μιχαλίδη 2001, 340 εικ. 250. Το κεφάλι

Εικ. 7. Ξεστή 3, όροφος, δωμάτιο 3β, διάδρομος. Η «γυναικα με τα αγριοτριαντάφυλλα» κατά χώραν. (Αρχείο Σπ. Μαρινάτου)

κοιτάζουν δεξιά, στο εσωτερικό του δωματίου και αποκαλύφθηκαν σε εξαιρετική κατάσταση διατήρησης. Λιγότερο καλά διατηρούνταν τα κομμάτια από τον κορμό, τα ενδύματα και τα πόδια τους, που εντοπίστηκαν και συντηρήθηκαν αργότερα, στο τότε Κέντρο Συντήρησης Αρχαιοτήτων¹⁴ (Ντούμας 1992, 131 πάν. 133-134). Η συντήρηση των τοιχογραφιών αυτών συνεχίστηκε συστηματικά στο Ακρωτήρι το 1999, όπου ύστερα από προσεκτική και καθημερινή έρευνα στους δίσκους της αποθήκης ταυτίστηκαν πολλά νέα κονιάματα, δημιουργώντας μικρές και μεγάλες στιγμές ενθουσιασμού στο εργαστήριο. Η συντήρηση ολοκληρώθηκε το 2001 και το σπίσιμο της

τοιχογραφίας έγινε κάτω από την καθοδήγηση των Ι. Μιχαλίδην και Α. Βούλγαρη¹⁵.

Τα σημεία ευρέσεως των κομματιών στον διάδρομο και η ίδια η παράσταση δεν άφηναν καμία αμφιβολία ότι οι μορφές κατευθύνονται στο εσωτερικό του δωματίου. Η τοιχογραφία –συνεπώς– εκάλυψε τον βόρειο τοίχο του διαδρόμου, τη νότια δηλαδή όψη του διαχωριστικού πλινθότοιχου (εικ. 16, 19).

Ταυτόχρονα δουλευόταν και το πολύ δυσκολότερο «βίρα-μάίνα». Με άλλους ρυθμούς, αργούς και προσεκτικούς. Έγινε κάναβος για τον χωρισμό της επιφάνειάς του και όλα τα κομμάτια του φωτογραφήθηκαν ξεχωριστά, με κάθε λεπτομέρεια.

της «γυναικας με το καλάθι» διακρίνονται στις εικ. 1, 2.

14. Στο ΚΣΑ τις τοιχογραφίες συντηρούσαν οι Δ. Σπαθούλας, Α. Βούλγαρης και Ε. Μιχαλαριάς,

15. Για τα στάδια της συντήρησης και το σπίσιμο των τοιχογραφιών, βλ. Γέροντας - Μιχαλίδης - Στρατοιάνης 1992.

Εικ. 8. Η τοιχογραφία «βίρα-μάτινα» μόλις αποσυσκευάστηκε στο εργαστήριο τοιχογραφιών της ανασκαφής Ακρωτηρίου. (Φωτ. Α. Βλαχόπουλος)

Το μεγάλο τοιχογράφημα βρισκόταν ακόμη στη γάζα και τη λινάτσα, που είχε λειτουργήσει ως πρώτο στρώμα του νάρθηκα για την ανάσυρσή του από την ανασκαφή και τη μεταφορά του στο εργαστήριο (εικ. 8). Είχε σχήμα περίπου τετράγωνο, με ένα μικρό τραπεζίδοσχημα κομμάτι να εξέχει στο επάνω μέρος, και διαστάσεις 1,68 x 1,25 μ. Η γάζα διατηρούσε το αρχικό της τελείωμα, εκτός από το αριστερό τμήμα, όπου ένα τμήμα είχε αφαιρεθεί με ψαλίδι.

Η τοιχογραφία διατηρούνταν σε απελπιστική κατάσταση. Λιγοστά μεγάλα κομμάτια βρίσκονταν τοποθετημένα πλέον στη θέση τους, επάνω στη γάζα, και τα περισσότερα σχημάτιζαν ακατανόπτες χρωματικές ενότητες. Από τις διαγνώσιμες παραστάσεις διακρίνονταν τμήματα από τα πολύχρωμα ρούχα μίας –προφανώς γυναικείας– μορφής: δύο παράλ-

ληλες σειρές εναλλασσόμενων κόκκινων και κίτρινων τετραγώνων σχημάτιζαν τριγωνικές απολήξεις ενδύματος.

Στα αριστερά της ομάδας αυτής υπήρχαν πολλά σκόρπια κομμάτια που παρίσταναν βράχια ζωγραφισμένα με έντονα χρώματα (γαλάζιο, πράσινο, κίτρινο, ρόδινο) και παχύ μαύρο περίγραμμα. Σε δύο σημεία φαίνονταν κόκκινοι λαιμοί και τμήματα από μαύρες φτερούγες χελιδονιών.

Η απόσταση μεταξύ των δύο ομάδων και τα πολύχρωμα θέματα στα αριστερά έδειχναν ότι η τοιχογραφία είτε παρίστανε μία γυναίκα μπροστά σε τοπίο με χελιδόνια και βράχια, είτε ότι τα θέματα αυτά διακοσμούσαν τα ενδύματα μίας άλλης γυναικείας μορφής, οπότε στη σύνθετη εικονίζονταν δύο γυναίκες σε πομπή. Ωστόσο, ανάμεσα στις χρωματικές ενό-

Εικ. 9. Η τοιχογραφία της «γυναικας με τα λευκά κρίνα» κατά τη συντήρηση (Φωτ. Η. Βλαβιανός)

ππες της τοιχογραφίας παρεμβάλλονταν μεγάλες λευκές επιφάνειες που δυσχέρωνταν τη σύνδεση των δύο θεμάτων και –εν τέλει– την κατανόηση της παράστασης.

Τίποτε άλλο δεν μπορούσε να περιγραφεί με ασφάλεια, ούτε ήταν σαφές προς ποια πλευρά ήταν στραμμένη η γυναίκα που φορούσε το κόκκινο και κίτρινο ένδυμα.

Η πρώτη επέμβαση περιελάμβανε το χρονοβόρο έργο της αφαίρεσης των κόκκων της πολυουρεθάνης που είχαν χρησιμοποιηθεί για την προστασία της τοιχογραφίας, και είχαν εισχωρήσει ανάμεσα στα εκατοντάδες θραύσματα. Στη συνέχεια έγινε η προσεκτική απομάκρυνση των μικρών κομματιών που είχαν πέσει επάνω σε εκείνα που έμοιαζαν να είναι

στη θέση τους, επάνω στο κονίαμα και τη γάζα. Αμέσως μετά άρχισε η διαδικασία της στερέωσης όλων των θραυσμάτων με εμποτισμό από διάλυμμα Mowilith και ασετόν. Το έργο αυτό διήρκεσε περίπου ένα μήνα και το έφεραν σε πέρας οι Γιώργος Μπαλίς και Ανδρέας Τροβάς.

Ακολούθησε η σχεδίαση της υφιστάμενης κατάστασης από τον Ηλία Αναστασάκη και η λεπτομερής φωτογράφιση από τον Χρόνη Παπανικολόπουλο.

Στη συνέχεια η τοιχογραφία διαχωρίστηκε προσεκτικά σε μικρότερες ενότητες και δημιουργήθηκαν δύο ομάδες εργασίας. Η μία ασχολήθηκε με το δύσκολο έργο του ψαξίματος των μικρών κομματιών που είχαν αφαιρεθεί από την επιφάνεια της τοιχογραφίας, και ιδιαίτερα με τα δύσκολα λευκά κονιά-

Εικ. 10. Το κεφάλι της αποσπασματικά διατηρημένης «γυναίκας με τα χελιδόνια». (Φωτ. X. Παπανικολόπουλος)

Εικ. 11. Το δικτυωτό περικόρμιο της «γυναίκας με τα λευκά κρίνα». (Φωτ. X. Παπανικολόπουλος)

ματα που αποτελούσαν το μεγαλύτερο μέρος της σύνθεσης. Η δεύτερη ομάδα δούλεψε τα κομμάτια που βρίσκονταν στη θέση τους, επάνω στη γάζα, αφού αυτά φωτογραφήθηκαν και σχεδιάστηκαν εκ νέου. Την εποπτεία των εργασιών και τη δύσκολην ταύτιση νέων κομματιών από το σύνολο των χιλιάδων κονιάματων της Ξεστής 3, που είναι αποθηκευμένα στα περίπου 500 τελάρα της αποθήκης, είχαν η Λίτσα Καλαμπούκη και ο Παναγιώτης Αγγελίδης.

Την ομάδα που εργάστηκε αποκλειστικά για την τοιχογραφία του «βίρα-μάνια» συναποτελούσαν οι Ελένη Αναστασέλην και Δέσποινα Λαντζανάκη, και για μικρότερες περιόδους οι Σοφία Βούλγαρη, Ελένη Μιχαλίδην και Σοφία Μίνου, που με τη μεγάλη εμπειρία τους ανέλαβαν και συντήρησαν τα δυσκολότερα κομμάτια, κάνοντας χρήσιμες παρατηρήσεις για τη σύσταση του κονιάματος, τις ιδιαιτερότητες της διακοσμημένης επιφάνειας, το σχέδιο των παραστάσεων και τα χρώματα των τοιχογραφιών. Σε μεγαλύτερα χρονικά διαστήματα στην τοιχογραφία εργάστηκαν οι Άρης Γέροντας και Γιώργος Μπαλής. Την πορεία της συντήρησης επόπτευε σε όλα τα στάδια ο «πατέρας» του εργαστηρίου Ιάκωβος Μιχαλίδης.

Τον χειμώνα του 1999 οι εργασίες συνεχίσθηκαν με αργό ρυθμό, καθώς οι απαιτήσεις της σωστικής ανασκαφής στον οικισμό που βρισκόταν σε εξέλιξη ήταν μεγάλες. Το επόμενο καλοκαίρι, όταν επανήλθαν οι συντηρητές της Διεύθυνσης Συντήρησης, η εικόνα άρχιζε να ξεκαθαρίζει μέσα σε ένα διάστημα δύο περίπου μηνών (Ιούλιος-Αύγουστος 2000). Είχαμε μπροστά μας το κάτω μέρος (από τη μέση έως την απόληξη της φούστας) δύο γυναικείων μορφών. Τα βράχια και τα χελιδόνια φάνηκε ότι ανήκαν πράγματι στη φούστα μίας δεύτερης γυναίκας που προπορευόταν εκείνης που είχε διακριθεί αρχικά. Έγινε όμως αντιληπτό αμέσως ότι από τη φούστα της νέας μορφής ελάχιστα κομμάτια βρίσκονταν στη θέση τους και ότι η σημαντική παράσταση δεν μπορούσε να συμπληρωθεί με ασφάλεια ούτε καν σχεδιαστικά. Αντίθετα, από την πρώτη γυναίκα αποκαταστάθηκαν εύκολα δύο πολύχρωμες φάσες με εναλλασσόμενα κόκκινα και κίτρινα τετράγωνα, που δημιουργούσαν την αιγαιακού τύπου κωδωνόσχημη ποδόρη φούστα με τριγωνικές απολίξεις.

Θεωρήθηκε τότε πολύ πιθανόν οι γυναίκες αυτές να συναντήκαν με την τοιχογραφία της «γυναικάς με τα λευκά κρίνα» (εικ. 9, 10), στην οποίαν είχε στρέψει επιμελώς την προσοχή του ο Σταύρος Αγγελίδης το 1999, προσθέτοντας σημαντικά κομμάτια που εικόνιζαν μία δευτερη, ελάχιστα διατηρημένη, γυναικεία μορφή, μπροστά από την πρώτη (εικ. 10). Από αυτήν σωζόταν μέρος από το κεφάλι, το αυτί και ένα αβέβαιο τμήμα με τη μύτη και το μάτι. Ο Στ. Αγγελίδης είχε επίσης βρει νέες επαφές από το κόκκινο κυματιστό βάθος της παράστασης, την ανθοδέσμη και το δικτυωτό περικόρμιο με τα κεντημένα χελιδόνια που φορούσε η «γυναικά με τα κρίνα» (εικ. 9, 11)¹⁶, και είχε αρχίσει να αποκαθιστά τα πέλματα των δύο αυτών μορφών, οι οποίες βάδιζαν προς τα αριστερά. Το «βίρα-μάνια», λοιπόν, ήταν πιθανότατα το μεσαίο τμήμα της τοιχογραφίας, που απεικόνιζε τις φούστες και τις ζώνες των δύο γυναικών. Η ταύτιση αυτή ενισχύοταν από την απόλυτη ομοιότητα του κονιάματος των παραπάνω ομάδων, το οποίο λόγω των προσμίξεων ήταν ιδιαίτερα χονδρόκοκκο και είχε χαρακτηριστικό υποκίτρινο χρώμα, που δεν απαντά σε άλλη τοιχογραφία της Ξεστής 3.

Η επιβεβαίωση της κοινής προέλευσης των δύο ενοτήτων ήλθε όταν εντάξαμε στο «βίρα-μάνια» τα πόδια και στη συνέχεια τα κεφάλια των δύο γυναικείων μορφών. Επειδή τα υπόλοιπα κομμάτια της τοιχογραφίας ήταν δύσκολο να μετακινηθούν και παρακινδυνεύμενό να έλθουν σε επαφή με το ασθενικό ακόμη «βίρα-μάνια», έγιναν αμέσως σχέδια δύλων των ομάδων. Άν και δεν υπήρχαν επαφές μεταξύ τους άνω κορμού και της φούστας της «γυναικάς με τα κρίνα», ήταν σαφές πλέον ότι τα κομμάτια αυτά προέρχονταν από την ίδια παράσταση, καθώς η απόσταση μεταξύ των μορφών στα πόδια, στις φούστες και τα κεφάλια συμφωνούσε, και οι αναλογίες τους ήταν σχεδιαστικά οι αναμενόμενες.

Έτσι, οι γυναικές από τον νότιο τοίχο του διαδρόμου που οδηγούσε από το βοηθητικό κλιμακοστάσιο 8 στο μεγάλο δωμάτιο 3 της Ξεστής 3 ξανασύνθηκαν μαζί, 37 αιώνες μετά την καταστροφή του κτηρίου

Εικ. 12. Οι συντηρητές Π. Αγγελίδης, Ε. Αναστασέλλη, Δ. Λαντζανάκη και Η. Βλαβιανός κατά τη συντήρηση της τοιχογραφίας του «βίρα-μάνια». Σεπτέμβριος 2000.

που τις φιλοξενούσε, και περπάτησαν για πρώτη φορά μπροστά μας.

Παρόλο τον ενθουσιασμό για την επικείμενη επιτυχή ανασύσταση της τοιχογραφίας ήταν σαφές ότι η δεξιά μορφή –με την ανθοδέσμη των κρίνων– θα μπορούσε να αποκατασταθεί εύκολα, ύστερα από την ολοκλήρωση των καθαρισμών και τις επιτυχημένες συγκολλήσεις νέων κομματιών στα πόδια. Αντίθετα, η προπορευόμενη γυναικά με τα μαλλιά στον πολύχρωμο σάκκο (εικ. 10) θα έμενε ακρωτηριασμένη, αφού δεν είχε βρεθεί κανένα νέο κομμάτι από το πρόσωπο και τα χέρια, και από το περικόρμιο της (που λόγω των χελιδονιών και των βράχων στη φούστα γεννούσε υψηλές εικονογραφικές προσδοκίες) διακρινόταν ένα ελάχιστο τμήμα στο ύψος του βραχίονα (εικ. 9).

Οι διαστάσεις της τοιχογραφίας ήταν πολύ κοντά στο μήκος του διαδρόμου (2,20 μ.), ο οποίος σήμε-

16. Το τοιχογράφημα αυτό, μήκους 1,50 μ., είχε συντηρηθεί στο ΚΣΑ στη δεκαετία του '70 από τη συντηρήτρια Θάλεια Παπαγεωργίου. Εκτός από τη συγκόλληση των σπαραγμάτων και τη συμπλήρωση των κενών με κονίαμα είχε γίνει και

κατά τόπους retouche στα χρώματα, κάτι που κατά περίπτωση μόνον εφάρμοζαν οι συντηρητές της «σχολής» του Τάσου Μαργαρίτωφ.

ρα διατρεί σε ικανό ύψος τον νότιο τοίχο του και το ίχνος του βόρειου διαχωριστικού πλινθότοιχου, ενώ το πλακόστρωτο δάπεδό του σώζεται σε πολύ καλή κατάσταση (εικ. 17-19). Συνεκτιμώντας τα στοιχεία από τις φωτογραφίες της ανασκαφής, τα πημερολόγια, τα σπασμάτα των τοιχογραφιών και τη μελέτη του χώρου διαπίστωσαμε ότι με τον σεισμό τα κονιάματα του στενού (πλάτους 0,80 μ.) διαδρόμου αποκολλήθηκαν, τοάκισαν στη μέση και έπεσαν σε επάλληλες στρώσεις κατά το μήκος του, συμπαρασύροντας πιθανόν και τμήματα των τοίχων τους. Πρώτες κατέρρευσαν οι γυναικες του βόρειου πλινθότοιχου και τα κεφάλια τους έπεσαν με την όψη (εικ. 1, 7). Στη συνέχεια έπεσε ανάποδα το μεγάλο κομμάτι με τις φούστες των γυναικών του νότιου τοίχου («βίραμάνια») και ακολούθησε το κεφάλι της «γυναικας με τα λευκά κρίνα», επίσης με τη ζωγραφική επιφάνεια προς τα επάνω.

Ο βόρειος πλινθότοιχος διαλύθηκε σχεδόν ολοσχερώς και το άνω αριστερό τμήμα του νότιου τοίχου καταστράφηκε, εξηγώντας έτσι το γιατί δεν διατηρήθηκε ο κορμός της πρώτης «γυναικας με τα χελιδόνια» του «βίρα-μάνιων»¹⁷.

Τον Αύγουστο-Σεπτέμβριο του 2000 τα περισσότερα κομμάτια του «βίρα-μάνιων» είχαν συντριψθεί και από τη συνένωση μικρότερων ομάδων είχαν προκύψει σπραντικά νέα τμήματα από τις φούστες των δύο γυναικών. Κάθε κομμάτι που απομακρύνταν από τη γάζα σπραινόταν ξεχωριστά και για κάθε νέα ομάδα κρατούνταν λεπτομερείς σημειώσεις, ξέχωρα από εκείνες στο γενικό δελτίο συντήρησης που άρχισε να συμπληρώνεται από την πρώτη ημέρα της επέμβασης στην τοιχογραφία. Έτσι, κάθε κομμάτι του οποίου ολοκληρώνόταν η συντήρηση επροσθέτο επάνω στο μεγάλο σχέδιο για σύγκριση και αλλαγές.

Παράλληλα, γίνονταν υπολογισμοί για τις αποστάσεις των επαναλαμβανόμενων θεμάτων στα

τετράγωνα της φούστας της «γυναικας με τα κρίνα» και έτσι τοποθετούνταν σχεδιαστικά νέα κομμάτια που είχαν βρεθεί διάσπαρτα. Αυτό, όμως, ήταν πολύ δύσκολο για τη φούστα της μπροστινής μορφής, όπου ακόμη δεν είχε γίνει σαφής η σχέση των βράχων με τα χελιδόνια και η ακριβής θέση τους επάνω στο ένδυμα ήταν άγνωστη. Ευκολότερη ήταν η ανασύσταση της πλατιάς μαύρης τανίας «εδάφους», επάνω στην οποία περπατούν οι δύο γυναικες¹⁸, ωστόσο και εδώ δεν έλειψαν οι εκπλήξεις καθώς κομμάτια της τανίας αυτής βρέθηκαν σε ομάδες κονιαμάτων, που είχαν δουλευτεί παλαιότερα¹⁸. Το ίδιο συνέβη και σε πολλά τμήματα των πελμάτων, που αποκαταστάθηκαν συνδυάζοντας σπαράγματα από παλαιές ομάδες και από εκείνα που ήταν ακόμη επάνω στη γάζα. Χάρη στα δεύτερα –κατά χώραν– κομμάτια επαληθεύσαμε τις αποστάσεις μεταξύ των δύο γυναικών και τοποθετήσαμε ασφαλέστερα μερικά τμήματα από τις φούστες.

Με αφορμή τη μετακίνηση των συντριμένων κομματιών από τη γάζα, είχαμε την ευκαιρία για μία σειρά παραπρήσεων σχετικών με την τεχνική κατασκευής της τοιχογραφίας. Παραπρήσαμε ότι στο εξωτερικό της όριο –όπου αυτό σωζόταν– πίσω από το παχύ περιχείλωμα του κονιάματος υπήρχαν σε σειρά επιμήκη κομμάτια πράσινου πραϊστειακού τόφρου, που δημιουργούσαν ένα πλαίσιο για τη μεγαλύτερη αντοχή της τοιχογραφίας και την ισχυρότερη πρόσφυση του σοβά στον τοίχο. Είδαμε επίσης ότι –παρόλη την κακή κατάσταση της πίσω επιφάνειας– το πάχος του κονιάματος ήταν εξαιρετικά ανομοιογενές, σε μερικά σημεία λεπτό και σε άλλα πολύ παχύ, ενώ –όπως και σε όλες τις τοιχογραφίες – η ζωγραφική επιφάνεια δεν είναι επίπεδη, αλλά παρουσιάζει έντονο κυματισμό.

Εν τω μεταξύ, παράλληλα με τις εργασίες συντήρησης, στο εργαστήριο συνεχίζοταν η λεπτομερής ψηφιακή φωτογράφηση όλων των δίσκων με τις τοι-

17. Η πόρτα που συνδέει το βοιθητικό κλιμακοστάσιο 8 και τον διάδρομο των γυναικών είχε σφραγιστεί για άγνωστους λόγους –προφανώς κατά την τελευταία φάση χρήσης της Ξεστής 3– και το κλεισμένο άνοιγμα προς την πλευρά των γυναικών είχε καλυφθεί με κονίαμα, όπως δείχνει το ίχνος του στο κατώτερο τμήμα. Οι παραπρήσεις αυτές έγιναν ύστερα από προσεκτικό καθαρισμό του χώρου, από τους

συντηρητές Π. Αγγελίδην και Ν. Παπαγεωργίου.
18. Η επιλεκτική συντήρηση μερικών κομματιών στο ΚΣΑ και η ένταξή τους στη «ούνθεση των γυναικών» είχε αποσυνδέσει τα κονιάματα αυτά από τις ενδεξεις τους και μαζί τους είχαν αποθηκευτεί τμήματα μιας πέμπτης γυναικείας μορφής, η οποία προέρχεται από άλλο σημείο του δωματίου 3 (βλ. πιο κατω στο κείμενο και σημ. 22).

Εικ. 13. Το «βίρα-μάινα» μετά την προσθήκη του αριστερού κομματού της γάζας (Σεπτέμβριος 2000). Αριστερά, η φούστα της «γυναικας με τα χελιδόνια» και δεξιά το κάτω μισό της «γυναικας με τα λευκά κρίνα».

χογραφίες της αποθήκης¹⁹. Από την εργασία αυτή κερδίθηκαν σπουδαϊκά νέα στοιχεία για τις ασυντίρητες τοιχογραφίες του Ακρωτηρίου και ιδιαίτερα για εκείνες της Ξεστής 3, που αποτελούν τα 8/10 του συνόλου των κιβωτών της αποθήκης. Μέσα στους δίσκους αυτούς βρέθηκε ικανός αριθμός μικρών και μεγάλων κομματιών, που συντηρήθηκαν κατά προτεραιότητα, και τα οποία είτε κόλλησαν σε ίδιη αποκατεστημένα τμήματα των γυναικών, είτε προστέθηκαν σε ομάδες που δουλεύονται ακόμη. Τότε, στην ομάδα που δούλευε τις γυναικες εντάχθηκαν οι συντριπτές Ήλιας Αναστασάκης, Ελευθερία Βρεττάκη,

Ηλίας Μπεχράκης και Μαρίνα Παπαπέτρου.

Η μεγάλη έκπληξη ήλθε στα μέσα Σεπτεμβρίου 2000, όταν μέσα σε δύο τελάρα χωρίς ένδειξη –προφανώς θύματα παρατοπόθετησης κατά τη μεταφορά τους από την Αθήνα στο Ακρωτήρι– βρέθηκαν τα κομμάτια από τη γάζα που είχαν αφαιρεθεί με ψαλίδι από το αριστερό τμήμα του «βίρα-μάινα». Αυτή η επέμβαση πιθανόν να είχε γίνει για να περιοριστεί η μεγάλη επικράνεια της τοιχογραφίας, που έπρεπε να συσκευαστεί, να αποθηκευτεί και ακολούθως να ταξιδέψει αρχικά στην Αθήνα και αργότερα πίσω στο Ακρωτήρι.

19. Η συστηματική φωτογράφηση ξεκίνησε το 1999 στο πλαίσιο του προγράμματος διαχείρισης αρχαιολογικών δεδομένων «Αρχαιεοοόλ», που επόπειε τη συνεργάτη της Ανασκαφής Αντικείμενα Αγραφιώτη, και το οποίο περιελάμβανε την αριθμητική διάλυση των τοιχογραφιών με αύξοντα αριθμό, τη σύνταξη δελτίου συντήρησης για κάθε τοιχογράφημα, την αντιγραφή των ενδείξεων της ανασκαφής και την φωτογραφία φωτογράφου του. Στο ούστημα αυτό, που έκτοτε ακολουθείται για κάθε ομάδα κονιαμάτων που εισάγεται στο εργαστήριο, ο αύξων αριθμός και η φωτογραφία τοποθετούνται στο εξωτερικό των δίσκων και έτσι αποφεύγεται η περιτά-

ταλαιπωρία των σπαραγμάτων. Παράλληλα, όλα τα στοιχεία για κάθε ομάδα (στοιχεία πμερολογίου, περιγραφή, κατάσταση διατήρησης, ενδείξεις, πρόσδοση συντήρησης) αντιγράφονται στο ειδικό δελτίο. Την εργασία αυτή, που συνεχίστηκε έως το τέλος του 2000, επέβλεψαν κυρίως η Λ. Καλαμπούκη και ο Α. Τροφάς, και σε αυτήν βοήθησαν συμβατικά πολλοί από τους φοιτητές Αρχαιολογίας που κατά καιρούς συμμετείχαν στην ανασκαφή του Ακρωτηρίου. Οι νέοι αυτοί συνάδελφοι ήταν οι τελευταίοι φοιτητές του Χριστου Ντούμα στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (ακαδημαϊκό έτος 1999-2000).

Εικ. 14. Χελιδόνια που πετούν ανάμεσα σε βράχια, από τη φούστα της «γυναίκας με τα χελιδόνια». (Φωτ. Χ. Παπανικολόπουλος)

Εικ. 15. Ο Ιάκωβος Μιχαηλίδης συντηρεί τα κομμάτια της τοιχογραφίας του «βίρα-μάνα». Εργαστήριο τοιχογραφιών, καλοκαΐρι 2002. (Φωτ. Α. Βλαχόπουλος)

Τα νέα κομμάτια έσωζαν το αριστερό όριο της τοιχογραφίας, που στο υπόστρωμά του είχε τις ίδιες ψηφιδίδες τόφρου και διατηρούσε το κατώτερο στρώμα του κονιάματος στα περισσότερα σημεία. Τα μεγάλα κομμάτια της τοιχογραφίας είχαν απομακρυνθεί από τη γάζα (διαστάσεων 0,70 x 0,90 μ.) και είχαν συντηρηθεί ξεχωριστά²⁰, αλλά η κατάσταση διατήρησης ήταν σαφώς καλύτερη από τα υπόλοιπα του «βίρα-μάνα» (εικ. 13). Προέρχονταν από το μπροστινό κάτω μέρος της φούστας της πρώτης γυναίκας και παριστάνουν διακοσμητική ζώνη πολύχρωμων βράχων, ανάμεσα στους οποίους δύο τουλάχιστον χελιδόνια πετούν προς τα αριστερά.

Η εικονογραφικά σημαντικότερη –όπως φαίνε-

ται– από τις τέσσερις γυναίκες που παριστάνονται σε πομπή στον διάδρομο του δωματίου 3 αρχίζει να αποκαθίσταται σε σημαντικό βαθμό. Λίγες ημέρες μετά βρέθηκαν και κόλλησαν τα κομμάτια από τα όμορφα σχεδιασμένα πέλματά της.

Με βάση το καινούριο αυτό τμήμα θα μπορούσαμε ίσως να καταλάβουμε καλύτερα τη διάταξη των θεμάτων της ασυνήθιστα διακοσμημένης φούστας και να εντάξουμε σε αυτήν τα υπόλοιπα χελιδόνια, που εν τω μεταξύ είχαν γίνει τέσσερα ή πέντε, όσο ο καθαρισμός των άλλων κομματιών προχωρούσε (εικ. 14). Την περίοδο εκείνη στην ομάδα συντάρησης του «βίρα-μάνα» προστέθηκαν οι Ηλίας Βλαβιανός και Ασπασία Ραφρή, οι οποίοι βρήκαν επι-

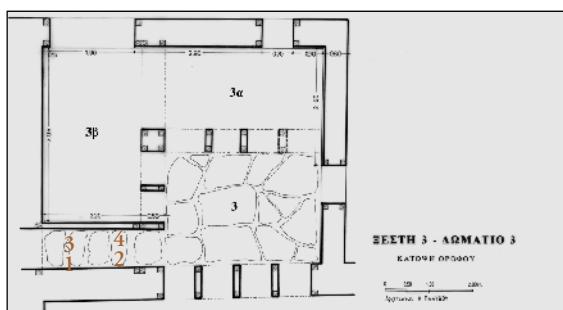
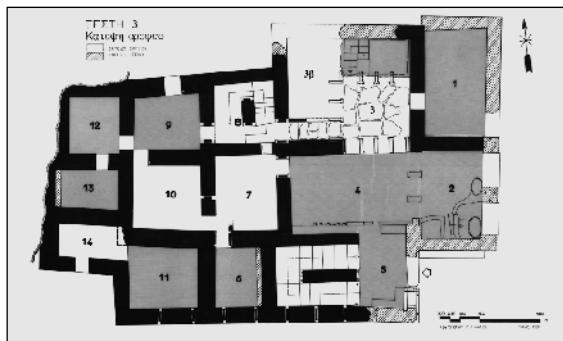
20. Δεν είναι γνωστό πότε είχαν γίνει οι εργασίες αυτές. Κατά τον Άρη Γέροντα η συντήρηση τημπάτων του «βίρα-μάνα»

στην Αθήνα γινόταν κατά καιρούς από τον Στ. Περράκη.

πλέον επαφές και καθάρισαν την επιφάνεια των εντίτων που είχαν ήδη συγκροτηθεί²¹ (εικ. 12).

Το επόμενο σπραγιακό βήμα για τη συντήρηση της τοιχογραφίας έγινε τον Ιούνιο 2001, όταν πλέον οι δύο ενόπτες του «βίρα-μάινα» τοποθετήθηκαν μαζί σε έναν πάγκο εργασίας και για πρώτη φορά το τμήμα με τα κεφάλια και τα περικόρμια των μορφών βρέθηκε μαζί με τις φούστες και τα πόδια (Πετράκος 2002, 79 εικ. 84). Το πρόχειρο στάσιμο των γυναικών με όλες τις συντηρημένες ενόπτες ήταν ενθαρρυντικό, ωστόσο τα κομμάτια συνέχισαν να φάγονται: τα χελιδόνια ταφριάζαν με περισσότερα βράχια, το περίγραμμα των πελμάτων ολοκληρώθηκε, και ταυτίστηκαν κομμάτια από το περικόρμιο και τα χέρια της «γυναίκας με τα λευκά κρίνα». Μερικά κομμάτια που έσωζαν ήγιναν ιώδους χρωστικής αποδόθηκαν στο περικόρμιο της μπροστινής γυναίκας και άρχισε σιγά-οιγά να δρομολογείται η σχεδιαστική αποκατάσταση της σύνθετης. Παρόλον τη θεαματική πορεία που είχε η συντήρηση αυτού του τοιχογραφήματος, ήταν σαφές πλέον ότι πολλά κομμάτια του δεν είχαν διατηρηθεί καθόλου, άλλα ήταν δύσκολο να ταυτισθούν με ασφάλεια και άλλα ότι θα έπρεπε να προστεθούν ζωγραφικά.

Το καλοκαίρι του 2002, τρία χρόνια μετά την έναρξη των εργασιών, ο Ηλίας Βλαβιανός και ο Μαρίνα Παπαπέτρου ολοκλήρωσαν την επίπονη σκυταλοδρομία συντήρησης του «βίρα-μάινα». Όταν τα φάξιμο για επαφές εξαντλήθηκε, άρχισαν οι συγκολλήσεις των κομματιών σε ενόπτες, και τα μικρότερα κομμάτια εντάχθηκαν σχεδιαστικά στη σύνθετη συνυπολογίζοντας τη θέση τους επάνω στη γάζα. Ο Ιάκωβος Μιχαηλίδης επόπτευε τις εργασίες, ακούραστος, υπομονετικός, προσπνής, δάσκαλος (εικ. 15). Η ζωγράφος Μαρία Κρίγκα σχεδίαζε ξανά και ξανά τα κομμάτια, και τα απογεύματα, στη ζεστή πουχή του εργαστηρίου, συζητούσαμε τις ιδέες μας για την παράσταση, μελετούσαμε πιθανές θέσεις των κομμα-

Εικ. 16. Κάτοψη της Ξεστής 3 (άνω) και του δωματίου 3 με τον τοιχογραφημένο διάδρομο (κάτω). Με αριθμό (1-4) σημειώνεται η θέση των τεσσάρων γυναικείων μορφών (Αποτύπωση Κλαρίν Παλυρού)

Εικ. 17. Ξεστή 3. Το δωμάτιο 3β στο ισόγειο και τον δρόφορο, με τον τοιχογραφημένο διάδρομο και τον νότιο τοίχο. Αποψη από βόρεια. (Φωτ. Χ. Παπανικολόπουλος)

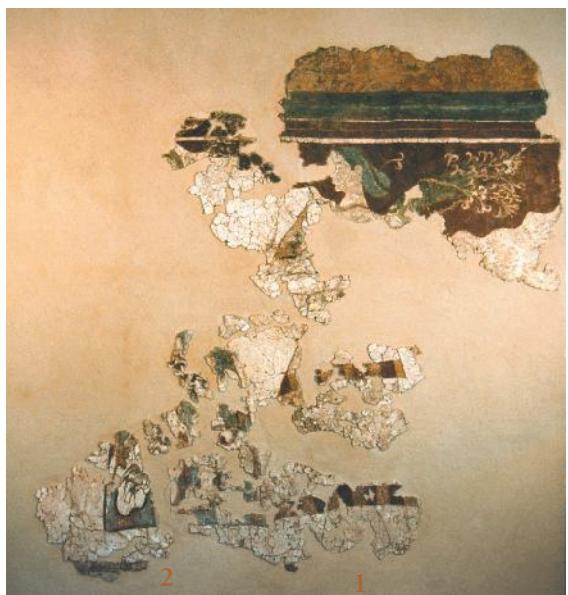
21. Τα κομμάτια αυτά καλύπτονταν σε μεγάλη έκταση από κόκκινο χρώμα, το οποίο προερχόταν από το «βωβό κύμα» του ανώτερου τμήματος της τοιχογραφίας. Από τη θέση τους στον διάδρομο διαπιστώνομε ότι τα κομμάτια αυτά έπεσαν με την δύνη τους πριν αποκολληθεί το «βίρα-μάινα» και εικάζουμε ότι προέρχονταν από το επάνω μέρος της μπροστινής γυναικας. Στην ίδια ομάδα βρέθηκε σπραγιακό κομμάτι από το περικόρμιο της ίδιας μορφής.

Εικ. 18. Ξεστή 3, όροφος, διάδρομος νότια δωματίου 3β.
Λήψη από βόρεια. 1: «γυναίκα με τα λευκά κρίνα», 2:
«γυναίκα με τα χελιδόνια».

Εικ. 19. Ξεστή 3, όροφος, διάδρομος νότια δωματίου 3β.
Λήψη από ανατολικά. 3: «γυναίκα με τα αγριοτριαντά-
φυλλα», 4: «γυναίκα με το καλάθι».

Εικ. 20. Η τοιχογραφία των γυναικών από τον νότιο
τοίχο του διαδρόμου. 1: «γυναίκα με τα λευκά κρίνα»,
2: «γυναίκα με τα χελιδόνια».

Εικ. 21. Η τοιχογραφία των γυναικών από τον βόρειο
τοίχο του διαδρόμου. 3: «γυναίκα με τα αγριοτριαντά-
φυλλα», 4: «γυναίκα με το καλάθι».

τιών που δεν έχουν επαφές και μετακινούσαμε διαρκώς τα σχέδια εργασίας αναζητώντας μία ζωγραφική αποκατάσταση συμβατή με το εικονογραφικό πρόγραμμα και τα αρχιτεκτονικά δεδομένα του χώρου. Η Ναννώ Μαρινάτου και η Κλαίρη Παλυβού, παλαιές φίλες της Ξεστίς 3, μας βοήθησαν να πιστέψουμε ότι βρισκόμαστε σε σωστό δρόμο.

Η εικονογραφική, τεχνοτροπική και ερμηνευτική προσέγγιση του θέματος της τοιχογραφίας ξεπερνά τις προθέσεις και την έκταση αυτού του κειμένου. Άλλωστε η σύνθεση, νοηματικά και αρχιτεκτονικά, δεν είναι ανεξάρτητη συνδέεται άμεσα με τις δύο γυναίκες τις απέναντι πλευράς του διαδρόμου και πιθανότατα με μία πέμπτη γυναικεία μορφή, από άλλο σημείο του δωματίου αυτού²². Η σύντομη περίγραφή των μορφών που ακολουθεί αποτυπώνει τη σημερινή (Οκτώβριος 2002) αποκατάσταση της εικονογραφίας τους και γίνεται με σκοπό την ευκολότερη παρακολούθηση του κειμένου.

Τα δύο ζεύγη των γυναικών κοσμούσαν τις πλευρές ενός στενού (πλάτους 0,80 μ.) διαδρόμου μήκους 2,20 μ., που οδηγούσε από το βοηθητικό κλιμακοστάσιο 8 της Ξεστίς 3 στο δωμάτιο 3 του ορόφου (εικ. 16-19). Στον μεγάλο αυτό χώρο με τα πλύθυρα τριγύρω, στις τοιχογραφίες του ανατολικού και του βόρειου τοίχου αναπτυσσόταν η συλλογή κρόκου από εορταστικά ντυμένες κοπέλλες και η προσφορά του στη μεγαλειώδη καθιστή Πότνια (Marinatos 1986, 61-62, 68 εικ. 40, 44, 49· Ντούμιας 1992, 130-131 εικ. 116-130), ενώ στον δυτικό χώρο 3β εικονιζόταν ελώδες τοπίο με πάπιες που πετούν σε έναν πυκνό καλαμώνα (Vlachopoulos 2000).

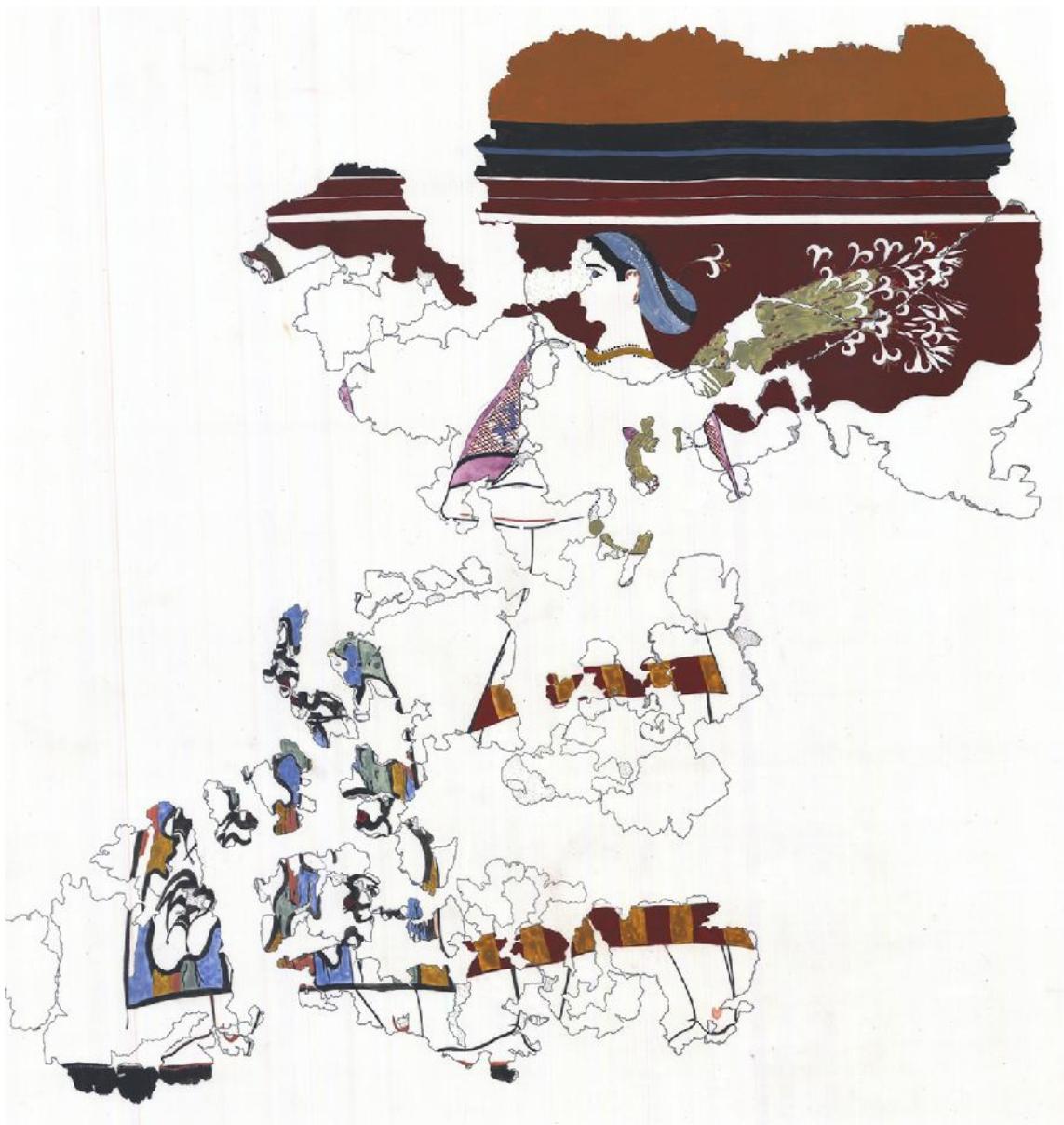
Στη βόρεια πλευρά του διαδρόμου που οριζόταν από ισχυρό πλινθότοιχο πάχους 0,10 μ. (εικ. 16 κάτω), παριστάνονταν δύο γυναίκες να βαδίζουν με γυμνά πόδια προς το εσωτερικό του δωματίου (εικ. 21, 23). Η «γυναίκα με τα αγριοτριαντάφυλλα»

φορεί εφαρμοστό κίτρινο περικόρμιο διακοσμημένο με κόκκινους κρίνους και ιώδη μπορντούρα. Το περικόρμιο είναι ανοικτό μπροστά αφίνοντας να φανεί το μεγάλο αριστερό στήθος κατά τομή. Στον λαιμό φέρει διπλό περιδέραιο. Το δεξιό χέρι είναι σε κάμψη, στο ύψος της μέσης, και το αριστερό προτεταμένο· και τα δύο κρατούν πολύκλων ανθοδέσμη με αγριοτριαντάφυλλα, που έχουν ρόδινα και κόκκινα πέταλα και κίτρινους στήμονες. Τα φύλλα και τα μπουμπούκια είναι βαθυπράσινα. Από τον δεξιό της ώμο κρέμεται κίτρινος χιτώνας, που καλύπτει διαγώνια το ημιδιάφανο περικόρμιο και φτάνει έως χαμηλά στις κνήμες. Το ένδυμα είναι από βαρύ ύφασμα –πλεκτό μαλλί ή γούνα– με κόκκινα νηματοειδή κρόσσια κατά τόπους, και σχηματίζει τριγωνικές προεξοχές στο τμήμα της φούστας. Εντονότερη είναι η προεξοχή στο μπροστινό μέρος. Η πλικιακά ωριμη γυναικά στο κεφάλι φορεί ιώδη σάκκο, σε μία ταινία του οποίου είναι κεντημένες χρυσαλλίδες ή άλλα πτερωτά όντα. Ο σάκκος καλύπτει όλα τα μαλλιά και μόνο μικρές τούφες πέφτουν στο μέτωπο και στον αυχένα. Το περίγραμμα του προσώπου και το σχέδιο των ματών είναι λεπτό και ακριβές, σε αντίθεση με τα πόδια που είναι άτεχνα σχεδιασμένα.

Η ομήλικη «γυναίκα με το καλάθι» φορεί γαλάζιο σάκκο στα μαλλιά, που φέρει γραμμική διακόσμηση θηλειάς. Από το μπροστινό μέρος του σάκκου είναι πιασμένο άνθος κρόκου και από το πίσω μέρος του ένα μπουκέτο όμοιων λουλουδιών. Ένας κρόκος είναι περασμένος στο αυτί της. Όπως και στην προηγούμενη γυναικά, το αυτί αποδίδεται με ρόδινο περίγραφμα και τα χείλη με ρόδινο χρώμα. Φορεί περικόρμιο διακοσμημένο με στήμονες κρόκου, που έχει επίσης ιώδη μπορντούρα κατά μήκος των μανικιών και αφίνει γυμνό το στήθος. Ο ολόβαφος κόκκινος χιτώνας που κατεβαίνει από τον δεξιό ώμο έχει το ίδιο σχήμα και την ίδια ύφασμα με εκείνον της προηγούμενης γυναικας. Το κόσμημα γύρω από τον λαι-

22. Από την πέμπτη γυναικά (που δεν έχει αποκατασταθεί ακόμη) σώζεται τμήμα του σάκκου του κεφαλιού που στολίζεται με αγριοτριαντάφυλλο και ένα καρπούσμενό κλαδί ελιάς, το οποίο πιθανόν κρεμόταν πάνω από το μέτωπο. Από τα ενδύματά της μπορεί να αποκατασταθεί μία πλατιά ζώνη με διακόσμηση χελιδονόφαρων που κολυμπούν ανάμεσα σε

πολύχρωμα βράχια και τμήμα από τον κίτρινο χιτώνα που είναι κατάστικτος από κόκκινες λίνες. Σώζεται ακόμη ένα πέλμα της, τμήμα αγγείου από φλεβωτό μάρμαρο και περιτεγνό κόσμημα ή σκεύος, αντικείμενο που πιθανόν κρατούσε ή φορούσε με μορφή αυτήν.

Εικ. 22. Η τοιχογραφία των γυναικών από τον νότιο τοίχο του διαδρόμου. (Σχέδιο Μαρία Κρήγκα)

Εικ. 23. Η τοιχογραφία των γυναικών από τον βόρειο τοίχο του διαδρόμου. (Σχέδιο Μαρία Κρήτικα)

μό της είναι μποειδές. Το δεξιό χέρι είναι σε κάμψη και από τον πάχυ κρέμεται ένα κωνικό καλάθι με δικτυωτή πλέξη και κομψή λαβή, χωρίς να διακρίνεται όμως το περιεχόμενό του. Το αριστερό χέρι πέφτει παράλληλα προς το σώμα.

Την τοιχογραφία του βόρειου τοίχου συμπληρώνουν στο επάνω μέρος εναλλασσόμενες πολύχρωμες τανίες και στο κάτω μέρος μαύρη τανία εδάφους.

Η σύνθετη αποκαθίσταται σχεδιαστικά σε μίκος 2,20 μ. και ύψος 2,45-2,50 μ., διαστάσεις που αντιστοιχούν σε εκείνες του πλινθότοιχου του διαδρόμου (Παλυβού 1999, 207, εικ. 106, 191) και του γειτονικού καλαμιώνα. Οι γυναίκες έχουν ύψος 1,50 μ. και είναι οι ψηλότερες ανθρώπινες μορφές που έχουν αποκατασταθεί μέχρι σήμερα στην Εεστί 3.

Τον απέναντι, νότιο τοίχο του διαδρόμου κάλυπτε η τοιχογραφία που συγκυριακά πήρε το παράδοξο όνομα «βίρα-μάνα» (εικ. 20, 22). Εικονίζει επίσης δύο γυναίκες να βαδίζουν στο εσωτερικό του δωματίου, ξυπόλυτες, και με τα πόδια σε μικρό διασκελισμό. Αυτή που εισέρχεται δεύτερη είναι ζωγραφισμένη μπροστά από ένα κόκκινο «βωβό κύμα», που περνά διαγώνια από το ύψος των ώμων της. Φορεί περίτεχνο γαλάζιο σάκκο με λευκά χάντρες, από το πίσω μέρος του οποίου είναι πιασμένο λευκό κρίνο. Τα μάτια της είναι γαλάζια. Λείπει ένα τμήμα από το μέτωπο και τη μύτη, το τμήμα όμως από το πηγούνι έως τη μύτη είναι σχεδιαστικά προβληματικό, καθώς δεν αποδίδεται ευκρινώς το στόμα και τα χέλινα. Στον λαιμό φορεί κίτρινο περιδέραιο με χάντρες. Στον δεξιό ώμο διακρίνεται ο γιακάς του ιώδους περικορμίου, που προφανώς άφηνε το στήθος ανοικτό, αλλά το τμήμα αυτό λείπει. Τους ώμους και τους βραχίονες καλύπτει κόκκινο δικτυωτό ένδυμα, που στον δεξιό βραχίονα διακομείται με δύο μικρά χελιδόνια, που έχουν γαλάζιο σώμα και κόκκινους λαιμούς, και πετούν προς τα επάνω. Το περικόρμιο αυτό απολίγει σε πλατιά μανίκια ιώδους χρώματος (εικ. 11). Το δεξιό χέρι της γυναίκας βρίσκεται σε κάμψη, στο ύψος της μέσης, και αγκαλιάζει ανθοδέσμην λευκών κρίνων με μακρείς πράσινους μίσχους, περίπου δέκα στον αριθμό. Ο αριστερός πάχυς είναι σπικωμένος παράλληλα με τον βραχίονα και τα δάκτυλα προφανώς υποβαστάζουν τη μεγάλη ανθοδέσμην. Οι μίσχοι στο μέσον του ώμου είναι δεμένοι με λευκό σχοινί και απολίγουν σε τέσσερις βότρεις

ανοιγμένων ή μισάνοιχτων κρίνων με λευκά πέταλα και κίτρινους στήμονες. Η ζώνη της γυναίκας είναι ιώδης και απολίγει σε κωδωνόσχημη φούστα, που φτάνει έως τις κνήμες. Η φούστα είναι λευκή και σχηματίζει δύο τριγωνικές πτυχώσεις, με φάσα κίτρινων και κόκκινων τετραγώνων στο κάτω μέρος κάθε τμήματος. Η μορφή στα χέρια και τα πόδια φορεί βραχιόλια.

Η προπορευόμενη μορφή διατηρείται ελάχιστα στο άνω μισό της, πιθανόν όμως το κόκκινο κυραπιστό βάθος να μην συνεχίζεται πέσω της. Από το κεφάλι σώζεται τμήμα πρασινοκίτρινου σάκκου με κόκκινη τανία εμπρός, από την οποία βγαίνουν λίγα μαλλιά που πέφτουν στο μέτωπο (εικ. 10). Το αυτί περιγράφεται με κόκκινη λεπτή πινελιά, με την οποία αποδίδονται και αδιάγνωστα καμπυλόγραμμα θέματα που ίσως κρέμονται από αυτό. Τα χέρια της γυναίκας δεν διατηρούνται και από τον κορμό της σώζονται μικρά τμήματα του ιώδους περικορμίου, που ήταν εξαρετικής τέχνης και λεπτομέρειας: πάνω στο λευκό βάθος έφερε πυκνά σπειροειδή κοινήματα από βαθύχρωμο πορφυρό χρώμα και λεπτό μαύρο περίγραμμα, ενώ λευκή επίθετη βαφή δημιουργούσε μικρότερες σπείρες, σε καλαίσθητη χρωματική αντίθεση. Για την περίτεχνη γραμμική διακόσμηση του υφάσματος χρησιμοποιήθηκε εγχάρακτος κανάβιος, πιθανότατα για το τμήμα της ζώνης.

Η φούστα της γυναίκας είναι κωδωνόσχημη και φτάνει έως χαμπλά στις κνήμες. Έχει παχύ μαύρο περίγραμμα και διακοσμείται με πολύχρωμα βράχια, που έχουν έντονα καμπύλα μαύρα περιγράμματα και σχηματίζουν φυσικές φωλιές, ανάμεσα από τις οποίες πετούν επάνω χελιδόνια. Τα δύο χελιδόνια κάτω αριστερά πετούν λοξά προς τα επάνω, και το τρίτο ανεβαίνει κατακόρυφα προς το μέσον της φούστας. Στο αντίστοιχο δεξιό τμήμα της φούστας, δύο χελιδόνια πετούν προς τα αριστερά και προς τα επάνω, και στο ανώτερο τμήμα της φούστας ένα άλλο ζευγάρι ερωτοτροπεί στον αέρα, με το σώμα τους να σχηματίζει ορθή γωνία. Τα βράχια είναι γαλάζια, κίτρινα, ρόδινα και πράσινα, και σχηματίζουν πολύχρωμους σταλαγμήτες και σταλακτίτες, που καλύπτουν μεγάλο μέρος της φούστας, δημιουργώντας έντονα κατακόρυφες ζώνες επάνω στο λευκό βάθος που αποδίδει τον αέρα.

Τα χρώματα που χρησιμοποιήθηκαν στα δύο τοιχογραφήματα των γυναικών ξεφεύγουν από τις γνωστές αποχρώσεις της παλέτας του Θηραίου ζωγράφου, με την εκτεταμένη χρήση πολλών τόνων πράσινου, ρόδινου, γαλάζιου και λαμπερού ιώδους. Η τελευταία χρωστική απαντά μόνο στις τοιχογραφίες της Ξεστής 3, δεν έχει εντοπισθεί αλλού στο Αιγαίο και η ανάλυσή της έδειξε ότι είναι οργανική ουσία που έχει προέλθει από την επεξεργασία της πορφύρας (Χρυσικοπούλου - Σωτηροπούλου στον παρόντα τόμο).

Η πομπή των γυναικών που κρατούν ανθοδέσμες ή άλλες προσφορές και είναι ντυμένες με πολυτελή ενδύματα που διακοσμούνται με λουλούδια, πουλιά ή φυσικά τοπία, σύνομα θα έχει αποκατασταθεί στο σύνολό της και θα δημοσιευτεί αναλυτικά, ως αναπόσπαστο τμήμα του εικονογραφικά πολυπρόσωπου και νοηματικά πολυστήμαντου τοιχογραφικού συνόλου της Ξεστής 3. Εκεί θα συζητηθεί η ένταξη της παράστασης στο εικονογραφικό πρόγραμμα του κτηρίου και θα γίνει απόπειρα να διασαφηνιστεί η λειτουργική, συμβολική και ιδεολογική διάσταση των αντικειμένων που οι γυναίκες φορούν ή φέ-

ρουν, μέσα στο πλαίσιο μίας ερμηνευτικής προσέγγισης του μοναδικού χώρου τελεών μύποσης που γνωρίζουμε στο προϊστορικό Αιγαίο.

Στην ανασκαφή του Ακρωτηρίου βιώνεται το παράδοξο η θεαματική αποτοχίση των τοιχογραφιών και η επί τόπου άφογη συντήρηση των αναρίθμητων ευρημάτων να αποτελεί κοινωνία· γι' αυτό και η μοναδική περίπτωση «λάθους» αποκτά –λόγω του στοιχείου της ανατροπής που εμπεριέχει– αυτονόητο ενδιαφέρον.

Η ιστορία του «βίρα-μάινα», ζωντανή ανάμυνση για τους παλαιότερους και έρπων ψήφυρος για τους νεότερους, απασχολούσε για πολλά χρόνια τους συντηρητές του Ακρωτηρίου, καθώς η αποκατάσταση της τοιχογραφίας εκκρεμούσε για δεκαετίες. Το τοιχογράφημα με το παράξενο όνομα ανασύρθηκε από την ανασκαφή στις 12 Σεπτεμβρίου 1973, στη συνέχεια μεταφέρθηκε στην Αθήνα και ξαναγύρισε στο Ακρωτήρι, παραμένοντας συσκευασμένο σε ένα ξύλινο κιβώτιο για 26 χρόνια. Το κιβώτιο αποσφαραγίστηκε στις 15 Ιουλίου 1999 και η συντήρηση της τοιχογραφίας εκπιμάτων ότι θα περατωθεί το 2003.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ΓΕΡΟΝΤΑΣ, Α. - Ι. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ - Α. ΣΤΡΑΤΣΙΑΝΗΣ
1992 «Η συντήρηση των τοιχογραφιών στο Ακρωτήρι», στο ΝΤΟΥΜΑΣ 1992a, 209-214.
ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, Ν.
1984 *Art and Religion in Thera. Reconstructing a Bronze Age Society*, Αθήνα.
1969 *Excavations at Thera II*, Athens.
1970 *Excavations at Thera III*, Athens.
1974 *Excavations at Thera VI*, Athens.
1976 *Excavations at Thera VII*, Athens.
ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ, Α.
2001 Ακρωτήρι Θήρας. Ή μελέτη των δρόφων στὰ κτίρια μετασχηματισμοῦ, Αθήνα.
ΝΤΟΥΜΑΣ, Χ.
1992 Οι Τοιχογραφίες της Θήρας, Αθήνα.
1992a (επμ) Ακρωτήρι Θήρας: έκσοι πρόσωπα ζωγραφίας (1967-1987), Ήμεριδα Αθηναί, 19 Δεκεμβρίου 1987, Αθήνα.

- 1992β «Ιστορικό της ζρευνας», στο ΝΤΟΥΜΑΣ 1992a, 3-15.
2000 «Σταύρος Αγγελίδης (1947-2000), συντηρητής, στέλεχος της ομάδας συντήρησης τοιχογραφών Ακρωτηρίου», Εφημερίδα «Θηραϊκά Νέα», Δεκέμβριος 2000.
ΠΑΛΥΒΟΥ, Κ.
1999 Ακρωτήρι Θήρας. Η οικοδομική ιέχνη, Βιβλιοθήκη της έναθηνας Αρχαιολογικής Έταιρειας δρ. 183, Αθήνα
ΠΕΤΡΑΚΟΣ, Β. (επμ.)
2002 Ακρωτήρι Θήρας, Έργον 2001, 72-79.
SHERRATT, S. (επμ.)
2000 *The Wall Paintings of Thera. Proceeding of the First International Symposium, Thera, 30 August - 4 September*, Athens.
VLACHOPOULOS, Α.
2000 «The Reed Motif in the Thera Wall Paintings and Its Association with Aegean Pictorial Art», στο SHERRATT 1992, 631-656.

SUMMARY

'HEAVE HO' THE CHRONICLE OF THE CONSERVATION OF A WALL-PAINTING FROM AKROTIRI (1973-2003)

A. VLACHOPOULOS

The article presents a wall-painting from building Xeste 3 at Akrotiri, which has passed into the 'mythology' of the excavation under the strange sobriquet 'Heave ho', because of the way in which it was brought up from the site in 1973, by Stamatis Perrakis and the other conservators there at the time.

The wall-painting was revealed fallen upside down in the corridor leading from the service staircase 8 to room 3, in the upper storey of the building (figs 16-19). Although it was preserved in good condition, in the process of lifting it up from the ground, with ropes, its pieces became detached from the gauze stuck over its surface and were destroyed to a considerable degree (figs 1-6). The unfortunate outcome of this difficult operation, unique in the history of the excavation at Akrotiri, was never mentioned by Spyridon Marinatos and the wall-painting was not illustrated in any of his excavation reports (fig. 8).

In 1999, the most experienced conservators in the Akrotiri team began work on the 'Heave ho'; some of them had been present when the wall-painting had been hauled up 26 years before. Described here is the chronicle of that undertaking, based on the narratives of the conservators and the wealth of photographs in the personal photographic archive of Spyridon Marinatos. Juxtaposed is evidence from the laborious piecing together of

the work, thanks to which a significant part of it can be restored (fig. 13).

The wall-painting depicts two life-size female figures proceeding towards the interior of the room. The better preserved holds a bouquet of white lilies and is clad in a net bodice embroidered with swallows and a colourful snood on the head (fig. 9). The upper part of the second female is missing, but her dress is decorated with a unique representation of polychrome rocks between which fly seven swallows. It is notable that on the garments of both figures there is extensive use of a purple pigment that, as chemical analysis has demonstrated, was extracted from the murex mollusc.

The two ladies depicted on the 'Heave ho' wall-painting (fig. 20, 22) constitute the second pair in a procession of female figures, together with those from the opposite wall of the narrow corridor (figs 21, 23). Of mature age and dressed in heavy monochrome chiton and elegantly embroidered bodice, they enter the central space of the upper storey of Xeste 3, the first holding dog roses and the second a basket.

The wall-painting ensemble from the corridor is now being restored, 30 years after its excavation, offering important evidence for the reconstruction and interpretation of the iconographic programme of Xeste 3.